

Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi
Bursa Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Philosophy

Araştırma Makalesi | Research Article
Kaygı, 24 (2), 784-807.

Makale Geliş | Received: 28.04.2025
Makale Kabul | Accepted: 20.05.2025
Yayın Tarihi | Publication Date: 30.09.2025
DOI: 10.20981/kaygi.1686171

Tuğsat Güzelöğlu

Dr. Öğr. Üyesi | Asst. Professor
Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Bursa, TR
Bursa Uludağ University, Faculty of Theology, Bursa, TR
ORCID: 0000-0002-5004-7494
tugsatg@uludag.edu.tr

Muhammed Usame Karadeniz

Arş. Gör. | Research Assistant
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Aydın, TR
Aydın Adnan Menderes University, Faculty of Theology, Aydın, TR
ORCID: 0000-0002-8288-0317
m.usame.karadeniz@adu.edu.tr

Deizm Üzerine Felsefi Bir İnceleme

Öz: Bu çalışma, deizmin Tanrı tasavvuru, teistik dinlerden ayrışma noktaları, bilimle kurduğu ilişki ve felsefi temelleri çerçevesinde kapsamlı bir değerlendirme sunmaktadır. Deizm, Tanrı'nın varlığını akıl yoluyla kabul eden ancak bu Tanrı'ya vahiy, mucize ve sürekli müdahale gibi nitelikler atfetmeyen bir anlayış olarak konumlanır. Tanrı evrenin yaratıcısıdır, fakat yaratım eyleminin ardından evrene müdahale etmez; bu durum, evrensel düzenin sürekliliği ve insan özgürlüğünün korunması açısından merkezi bir ilke olarak savunulur. Çalışma, deizmin tarihsel arka planını incelerken Hristiyan dogmatizmine karşı bir tepki olarak yükselişini, Aydınlanma, Rönesans ve Reform hareketleriyle etkileşimini ele alır. Bu süreçte Newtoncu mekanik evren modeli, Kopernik devrimi, Galileo ve Bacon'un bilimsel katkıları, deist düşüncenin bilimle uyumlu bir din anlayışı geliştirmesine zemin hazırlar. Deizm, bilim ve din çatışmasına çözüm getiren bir pozisyon olarak, Tanrı'nın yaratıcı fakat müdahalesiz bir ilke olduğunu savunur. Felsefi olarak, deizmin metafizik ve epistemolojik temelleri, Parmenides'in değişmeyen varlık anlayışı, Aristoteles'in ilk hareket ettiricisi, Leibniz'in optimum düzen görüşü gibi klasik figürlerle ilişkilendirilir. Ayrıca çağdaş felsefede, Swinburne ve Davies gibi düşünürler aracılığıyla, Tanrı'nın doğa yasalarıyla uyumlu bir yaratıcı olarak tasavvur edilmesi tartışılmaya devam etmektedir. Bu bağlamda deizm, akıl ve doğa üzerinden Tanrı'ya ulaşmaya çalışan, vahiy ve dogmaları reddeden, bilimsel yöntemle çatışmayan bir inanç sistemi olarak tanımlanır.

Anahtar Kelimeler: Deizm, Bilim, Felsefe, Din, Akıl, Tanrı.

A Philosophical Examination On Deism

Abstract: This study provides a comprehensive assessment of deism's conception of God, its points of divergence from theistic religions, its relationship with science, and its philosophical foundations. Deism is positioned as an understanding that accepts the existence of God through reason, but does not attribute qualities such as revelation, miracles, and constant intervention to this God. God is the creator of the universe, but does not intervene in the universe after the act of creation; this situation is defended as a central principle for the continuity of the universal order and the protection of human freedom. While examining the historical background of deism, the study examines its rise as a reaction against Christian dogmatism and its interaction with the Enlightenment, Renaissance, and Reformation movements. In this process, the Newtonian mechanical universe model, the Copernican revolution, and the scientific contributions of Galileo and Bacon paved the way for deist thought to develop a religious understanding compatible with science. As a position that provides a solution to the conflict between science and religion, deism argues that God is a creative but non-interventional principle. Philosophically, the metaphysical and epistemological foundations of deism are associated with classical figures such as Parmenides' understanding of unchanging being, Aristotle's first mover, and Leibniz's view of optimum order. In addition, in contemporary philosophy, the idea of God as a creator in harmony with the laws of nature continues to be discussed through thinkers such as Swinburne and Davies. In this context, deism is defined as a belief system that tries to reach God through reason and nature, rejects revelation and dogmas, and does not conflict with the scientific method.

Keywords: Deism, Science, Philosophy, Religion, Reason, God.

Giriş

Deizmin temel iddiası, Tanrı'nın evrene müdahale etmediği, onu bir düzen içinde yarattığı ve bu düzenin doğa yasalarıyla işlediğidir. Bu yaklaşım, Tanrı'yı sürekli eylemde bulunan bir varlık olarak değil, ilksel bir sebep, düzen koyucu olarak konumlandırır. Evrenin akılcı ve düzenli işleyişi, Tanrı'nın bir kereye mahsus yaratıcılığının sonucudur; bu yüzden Tanrı'nın sürekli müdahalesine gerek yoktur. Tanrı'nın sessizliği, bir ilgisizlik değil, aksine ahlaki sorumluluğun korunması için bilinçli bir çekiştir. Daha farklı bir tanımdan yola çıkacak olursak, "Deizm; yetkin bir varlık olarak Tanrı'nın varlığına duyulan inanç, yaradancılık demektir. Vahyi, vahyin bildirdiği Tanrı'yı ve dini inkâr ederek, yalnızca akıl yoluyla kavranan bir Tanrı'nın varoluşuna inanmadır" (Cevizci, 2002: 255). Teizm, Yunanca theos (Tanrı) kavramına karşılık gelen bir Tanrı tasavvuru iken, deizm, Latince deus (Tanrı) kavramını karşılamaktadır. Başlangıçta her iki kavram aynı şeyi ifade ediyor gibi görünse de ilerleyen yüzyıllarla birlikte deizmin, teizmden daha farklı bir anlamda kullanılmaya başlandığı görülür. Böylece deizmde Tanrı ile evren arasındaki ilişkiyi yaratmayla sınırlandıran, Tanrı'nın evreni yaratıp kendi işleyişine bıraktığı bir

düşünce hâkimdir. Oysa teizmde Tanrı-âlem ilişkisi, yaratan ile sınırlı olmayıp, bu ilişkiyi sürekli gören bir anlayış mevcuttur. Bu anlamda teizmde Tanrı-evren-insan ilişkisi canlı ve sürekli bir ilişki olduğu için Tanrı hayatın içerisinde.

Deist düşünürler, geleneksel olarak vahiy dinlerini reddeden, bir yaratıcının varoluşunu savunan düşünürler olarak, ahlaksal ve dinsel açıdan doğru bir yaşamı, yalnızca insan aklının sunabileceğine inanmaktadır. Deistler için dinin ve ahlakın kaynağı vahiy değil, insanın tabiatıdır. Bundan dolayı “Deizmde dinin anlamı; doğal inanç ve rasyonel bir ahlakın meydana getirdiği deizm vahyinden oluşan, Tanrı’nın bildirdiği vahiy görüşünü reddeden, sadece akıl yolu ile kavranan bir varlığı kabul etmektir” (Cevizci, 2002: 227). Dolayısıyla deizm, âleme müdahalesiz bir Tanrı anlayışı, akla ve bilime duyulan büyük güven inancı gibi iki temele dayanmaktadır. Buradan hareketle deizm sayesinde dini inançlara başvurmadan âlemin açıklanacağı fikrini temellendirmek mümkündür. Nitekim deizmde iyinin ve kötünün nihai belirleyicisi insan aklısıdır. O halde deizmi genel anlamda Tanrı’nın evreni yaratıp, daha sonra müdahalede bulunmaması ile birlikte dini konular da dâhil her şeye akli yöntemlerle yaklaşan bir hareket olarak ele almak doğrudur. Zira deizmde vahye dayalı din yerine doğal ya da rasyonel bir dine inanan kişilerden bahsetmek daha yerindedir. Çünkü dini yükümlülükleri inkâr eden deizmde Tanrı, insan aklını ve âlemi müdahalesine ihtiyaç kalmayacak mükemmellikte yarattığı için akla dayalı bir doğal din anlayışı her şeye yeterlidir. Bundan dolayı deistler, peygamberlere ve onlarla gönderilen kitaba olan ihtiyacın yerini akıl ve bilimle doldurmaya çalışmaktadır.

Bu anlayışta doğa yasaları, Tanrı’nın rasyonel aklının evrene yansımasıdır. Doğa düzenli işler çünkü Tanrı, evreni bu düzenle yaratmıştır. Ancak bu düzen, Tanrı’nın sürekli müdahalesini gerektirmez; aksine, evrenin kendi içsel işleyişine bırakılması, hem kozmik düzenin sürekliliğini hem de insan özgürlüğünün koşullarını oluşturur. Bu bakış açısı, teistik dinlerdeki mucize ve vahiy anlayışlarından ayrılır. Çünkü mucize, doğa yasalarının askıya alınmasını, vahiy ise Tanrı’nın insan yaşamına doğrudan mesaj vermesini gerektirir. Deizmde ise,

Tanrı'nın kendini göstermemesi, onun mükemmel düzeni korumasının bir sonucu olarak anlaşılır. Deizmi, epistemolojik ve ontolojik olarak iki temel ilkeyle ele almak mümkündür. Epistemolojik olarak deizmde hakikatin tespit edilmesinde insan aklı ve ulaştığı bilimsel sonuçlar yeterlidir. Bu yüzden peygamberlere ve onlarla gönderilen vahyin yol göstericiliğine ihtiyaç yoktur.

Deizmin ontolojik açıdan ele alınması söz konusu olduğunda ise kâinat saat gibi işleyen bir düzene sahiptir. Bu düzen de ilahi müdahaleye ihtiyaç kalmayacak en mükemmel bir şekilde yaratılmıştır. Deizm, Hristiyanlığın yarattığı çıkmazlardan kurtulma arayışı içerisindeydir. “Deizme göre, Tanrı bile yarattığı dünyaya müdahale etmiyorsa, başka bir kişinin veya kurumun Tanrı adına bilime müdahalesi söz konusu olamazdı” (Aydın, 1990: 141). Dolayısıyla salt rasyonel akla dayanan ve Âlem-Tanrı ilişkisini kabul etmeyen bu inanışın, Hristiyanlığın baskıcı din anlayışına karşı bir tepki olarak ortaya çıktığı açıktır. Nitekim Hristiyanlık ve kilise otoritelerine karşı çıkan deizmde aklın ve bilimin özerkliğini korumak, için Tanrı söz konusu olduğunda bile akıl yoluyla Tanrı'ya varma düşüncesi egemendir. “Deistler akli Tanrı'nın yeryüzündeki terazisi olarak görmektedirler. Kurtuluş, kurtarıcı bilgidir, akıldadır, sağduyudur. Bunların kolektif kullanımı bizi Tanrı'nın varlığına götürür. Tanrı'nın varlığının bilgisine ulaşmak için 'kurnaz araçlar'a/kilise mensuplarına gerek yoktur. Kurnaz araçlar, önce insanları Tanrı korkusuyla tanıştırp, sonra bu korkudan kurtarmak için insanları kendilerine köle yapanları tanımlamaktadır” (Düzgün, 2017: 8). Bu anlayış karşısında bilim adamlarının amacı dini, din adamlarının tahrifinden korumaktır. Bu sayede akla ve bilimsel bilgiye dayanan modern bir anlayış geliştirmek olanaklı hale gelecektir. “Bu tanımlamalardan hareketle felsefi bir doktrin olarak deizmin ana ilkeleri şu şekilde sıralanabilir: a) Âlemin yaratılmasında Tanrı sadece ilk müsebbiptir. b) Evreni yaratan Tanrı, kâinatı yöneten değişmez yasalar koymuştur. c) Tanrı kâinat ile iç içe değil, aksine evrene müdahale etmeyen aşkın bir varlıktır” (Cevizci, 2002: 28).

Deizmin ne olduğunu bu şekilde ele aldıktan sonra, deizmin ortaya çıkmasında etkili olan temel unsurları belirleyebilmek için deizmin ortaya çıkışına sebep olan tarihsel arka planda nelerin var olduğuna bakmak gerekir.

1. Deizmin Tarihsel Arka Planı: Hristiyan Teolojisi, Rönesans, Reform ve Aydınlanma Bağlamında Deizmin Doğuşu

Deizmin tarihsel arka planı, yalnızca bir felsefi görüş olarak değil, aynı zamanda Avrupa'nın teolojik, bilimsel ve toplumsal dönüşümlerinin bir ürünü olarak ele alınmalıdır. Deizmin doğuşunu anlamak, Hristiyan teolojisiyle olan gerilimlerini, bilimsel devrimle kurduğu ilişkileri ve Aydınlanma düşüncesindeki yeri ile birlikte değerlendirmeyi gerektirir. Deizmin Batı düşüncesinde belirginleştiği 17. ve 18. yüzyıllar, Hristiyanlık ile bilim ve felsefe arasındaki çatışmanın en yoğun yaşandığı dönemlerdir. Özellikle Katolik Kilisesinin dogmatik yapısı, vahiy temelli epistemolojisi ve otorite anlayışı, deist düşüncenin gelişmesinde belirleyici olmuştur. Deizmin bu bağlamdaki temel eleştirileri arasında:

- Teslis doktrini,
- Papalık otoritesi,
- Asli günah öğretisi,
- Mucizelere dayalı inanç sistemi,
- Kilise'nin bilimsel düşünceye müdahalesi bulunmaktadır.

Yapılan araştırmalar deizme neden olan etkenlerin başında Hristiyan teolojisinin olduğunu göstermektedir. Bu yüzden deizm inancının ortaya çıktığı coğrafya ve zaman dilimine bakıldığında, 17. yüzyıl Avrupa'sında yaşanan Hristiyanlık dini ile bilim adamları arasında bir husumetin olduğu açıktır. Bu husumet sonucunda Avrupa toplumunun çıkış noktası olarak gördüğü şey, dini ritüelleri reddetmektir. Dolayısıyla deizmin ortaya çıkışı, asıl itibarıyla Hristiyanlık inancının ortaya koyduğu, Tanrı ve din tasavvuruna karşı toplumsal bir tepki

hareketidir. Bu tepki ile birlikte “Deizmin taraftar bulmasında, ortaçağ kilise doktrininin dünya ve ahiret arasında bir denge kuramamış olması, insanın dünyaya suçlu geldiğini, burada bu suçtan dolayı ceza çekildiğini öngörmesi, Hristiyan din adamlarının dünya nimetlerinden ne kadar uzak durulursa o oranda kurtuluşa erişilebileceğini insanlara dayatmaları, Hristiyan ekolleri ve din adamları arasında bitmeyen uyuşmazlık ve anlaşmazlıklar, din-bilim çatışmasına zemin oluşturacak görüşleri savunmaları gibi sebepler etkili olmuştur” (Çoşkun, 2017: 41).

Hristiyan teolojisinin deizm üzerindeki genel etkileri bağlamında deizm, Hristiyan din adamlarının kendi arzularına göre inşa ettikleri bir din anlayışı çerçevesinde, topluma yaptıkları dini baskılar sonucu ortaya çıkmış bir akımdır. Dolayısıyla Hristiyanlığın bu din anlayışı deizme neden olan etkileri hızlandırmaktadır. “Hristiyan ortaçağ düşüncesinde asıl egemen gücün kilise olması, özgür bir düşünce ortamının teşekkülünü daima engellemiştir” (Küçükalp & Cevizci, 2014: 113). Nitekim burada kilisenin uyguladığı dayatmalar, bilim adamlarına ve anlamlı bir şekilde kendiliğinden devam eden evren anlayışına zarar vermektedir. “Kilise ve bilim adamlarının arasının açılması ile din adamları bilim adamlarının çalışmalarına Tanrı ve din adına müdahalede bulunuyordu. Bu nedenle deizmin temsil ettiği görüş deizmin bilimsel çalışmalar önündeki engelleri ortadan kaldırıyordu. Bu anlamda deizmle evreni yaratıp kenara çekilen tanrı evrene müdahalede bulunmadığı için hiç kimse bunu kullanma meyline giremeyecekti. Çünkü kilise Tanrı’nın bedeni değil, düpedüz bir insan eseri idi. Kimse onun arkasına sığınıp başkalarını mahkûm edemezdi” (Aydın, 1990: 141). Tüm bu nedenlerle birlikte deizmin Hristiyanlığa yönelttiği teolojik itirazlar şu şekilde sıralamak mümkündür:

“1. Teslis inancı ve Hz. İsa’nın kişiliği meselesi (Tanrı ve peygamber tasavvuru)

2. Kutsal Kitaba karşı güvensizlik (Vahyin ve doğal dinin bozulması)

3. Aslî günah inancı

4. Kilise ve din adamlarının baskı ve uygulamaları (Tanrı ile insan arasına araçlar sokulması)
5. Papalık Kurumu ve kilisenin yanılmaz kabul edilen dini otoritesi (Farklı görüşlerdeki kişilerin aforoz edilmesi)
6. Rönesans ve reform süreci (Luther'in Katolik kilisesine başkaldırması)
7. Aydınlanma düşüncesi (Aklın gücüne duyulan güven)
8. Kurtuluşun yalnız Hristiyanlıkta olduğu inancı
9. Akıl-Vahiy ilişkisi (Dinin sadece iman meselesi kılınması ve aklın saf dışı bırakılması)
10. Din-Bilim çatışması
11. Hristiyanlığın gizemli yapısı" (Dorman, 2017: 221-222).

Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation* adlı eserinde, Hristiyanlık dogmalarının rasyonel düşünceyi baskılaması nedeniyle deizmin akılcı bir tepki olarak geliştiğini belirtir. Gay, deizmi "rasyonalizmin bir aracı" olarak tanımlar ve bu düşüncenin teolojik tahakküme karşı özgürlük arayışının bir ifadesi olduğunu savunur (Gay, 1995: 7). Ayrıca Karen Armstrong, Tanrı'nın Tarihi adlı eserinde, kilise otoritesinin bilimsel devrimle çatıştığını ve bu çatışmanın deist düşüncenin yükselmesine zemin hazırladığını ileri sürer. Armstrong'a göre Hristiyanlığın Tanrı anlayışı, bilimsel düşüncenin ilerlemesiyle birlikte müdahaleci bir Tanrı fikrine karşı bir sorgulama sürecini başlatmıştır (Armstrong, 1998: 165).

Deizmin gelişimini etkileyen bir diğer önemli tarihsel süreç Rönesans ve Reform hareketleridir. Rönesans, bireyi merkeze alan hümanist düşüncenin yükselişiyle, eski Yunan ve Roma felsefelerinin yeniden keşfi yoluyla dini dogmaların eleştirisini mümkün kılmıştır. Francesco Petrarca (1304-1374) ve Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494) gibi hümanist düşünürler, insanın akıl ve özgür irade sahibi bir varlık olarak konumlandırılmasında öncü olmuşlardır. Bu süreçte, Tanrı-insan ilişkisi sorgulanmış ve dogmalara dayalı teolojiden farklı bir bireysel din anlayışı gelişmeye başlamıştır (Kristeller, 1979: 21).

Reform hareketi ise Martin Luther (1483-1546) ve Jean Calvin (1509-1564) gibi figürlerle, kilise otoritesine karşı bir başkaldırıyı temsil eder. Sola scriptura (yalnızca Kutsal Kitap) ilkesi, bireysel vicdanı ve metin yorumunu öne çıkarırken, kilisenin aracılığına dayalı bir dini anlayışa karşı çıkmıştır. Bu durum, Tanrı ile birey arasındaki ilişkiyi doğrudanlaştırmakla birlikte, deist düşüncenin vahiy ve otoriteyi reddeden yaklaşımına zemin hazırlamıştır (Diarmaid, 2004: 69).

Newton'un *Principia Mathematica'sı* (1687), doğa yasalarının matematiksel kesinliğini ortaya koyarak, Tanrı'nın evreni mükemmel bir şekilde tasarlayıp kendi haline bıraktığı görüşünü desteklemiştir. Richard Westfall, *The Life of Isaac Newton* adlı biyografisinde, Newton'un teist inancını sürdürmesine rağmen, mekanik evren anlayışının deist yoruma açık bir zemin sunduğunu ifade eder (Westfall, 1993: 54).

Alexandre Koyré, *From the Closed World to the Infinite Universe* adlı eserinde, bilimsel devrimin evren tasavvurunu kökten değiştirdiğini, Ortaçağın kapalı kozmolojisinin yerini sonsuz ve mekanik bir evren anlayışına bıraktığını belirtir. Bu değişim, Tanrı'nın sürekli müdahalesine gerek kalmadan işleyen bir sistem düşüncesini güçlendirmiştir (Koyré, 1957: 36).

Deizm esas olarak Aydınlanma felsefesinin bir ürünüdür. Voltaire (1694-1778), Thomas Paine (1737-1809), David Hume (1711-1776) ve Denis Diderot (1713-1784) gibi Aydınlanma düşünürleri, akıllı, eleştirel düşünceyi ve bilimsel yöntemi merkeze alarak, kilise dogmalarına ve geleneksel Tanrı anlayışına karşı çıkmışlardır. Özellikle Thomas Paine, *The Age of Reason* (1794) adlı eserinde, vahiy temelli din anlayışına karşı deist bir pozisyonu savunur. Paine, Tanrı'nın varlığını akıl yoluyla temellendirir ancak peygamberlik, mucize ve kutsal kitapları reddeder. Paine'in görüşleri, deizmin akılcılıkla uyumlu bir Tanrı inancı sunduğunu ortaya koyar (Paine, 1794: 16).

Rönesans ve Aydınlanma Batı düşüncesinde her alanda köklü değişimlerin olduğu bir süreçtir. Aydınlanma "akıl ve bilimi yegâne referans noktası sayan bir yaklaşım içerisinde, insanı bilginin ışığıyla aydınlatma çabası ile seçkinleşen

kültürel bir dönemi, bilimsel keşif ve eleştiri çağını ve bu doğrultuda teşekkül eden felsefi ve toplumsal hareketi ifade eder” (Küçükalp & Cevizci, 2014: 145). Bu hareket içerisinde “Deizmin ön habercileri olarak Aydınlanma düşünürlerini görmek neredeyse itiraz götürmeyecek kadar açıktır” (Düzgün, 2017: 9) Bu yüzden felsefi bir inanç sistemi olarak ele alınabilecek deizm, özellikle Aydınlanma, Rönesans ve Reform hareketlerinin yol açtığı yeni dünya anlayışıyla ilişkilidir. Bu ilişkinin temelinde ise dini söyleme karşı güçlü bir muhalefet vardır. Nitekim bu dönemde bilimin önündeki tek engel dindir. Bu yüzden Orta çağda bilim dışlanırken, Rönesans ve Aydınlanma ile birlikte din dışlanır bir haldedir. Böylece “Aydınlanmanın insan aklına atfetmiş olduğu ayrıcalıklı konuma paralel bir şekilde, Tanrı, din ve mit başta olmak üzere, geleneksel olan birçok şey irrasyonel addedilmek suretiyle dışlanmıştır” (Küçükalp, 2012: 500-513). Bu bağlamda “Aydınlanma anlayışının esası kurmaya değil, ‘yıkarak kurmaya’ dayanır. Aydınlanma yeni bir zihniyet inşa etme peşindedir” (Cevizci, 2007: 23). Bu yeni zihniyeti inşa etme sürecinde ise Aydınlanmanın parolası olarak karşımıza akıl kavramı çıkmaktadır. Bu manada “Aydınlanma düşüncesine göre insan, belirli sayıdaki matematiksel ilkeler tarafından düzenlenmiş olan evreni ve onda hâkim olan ilkeleri, kendisi de rasyonel bir varlık olması sebebiyle, keşfetme, anlayabilme, dolayısıyla teorileştirebilme kapasitesine sahip bir varlıktır” (Küçükalp & Cevizci, 2014: 145).

Aydınlanmanın bir diğer unsuru ise bilimsel yöntemin yükselen popüleritesidir. Bu anlamda deizm, din ile bilim arasındaki çatışmayı çözümlemek amacıyla ortaya çıkmış bir pozisyon olarak da değerlendirilebilir. John Hedley Brooke, *Science and Religion: Some Historical Perspectives* adlı eserinde, deizmin din-bilim çatışmasını aşmaya çalışan bir uzlaş formu sunduğunu belirtir. Deizm, Tanrı’nın yaratıcı bir güç olduğunu kabul ederken, bilimsel açıklamalara müdahale etmeyen bir Tanrı tasavvurunu benimser (Brooke, 1991: 44). Bu bağlamda deizm, bilimsel açıklamaların doğa yasalarıyla sınırlı olduğu, dinî inançların ise vahiy ve dogmalara dayanmadığı bir model sunar. Böylece Tanrı, evrenin düzenini kurmuş

ancak doğal işleyişine müdahale etmemektedir. Bu düşünce, Newtoncu evren tasavvuru ve Aydınlanma akılcılığı ile uyumludur.

Deizm, doğru dinin *doğal* ya da *rasyonel din* olduğunu savunan bir görüştür. Hiç kuşkusuz deizmdeki akla dayalı *doğal din* anlayışı deizmin temelinde yer almaktadır. Bu yüzden özel bir vahye ihtiyaç duymayan deist inanca göre doğru din, her zaman ve her yerde aynı olan insan doğası ve aklının evrenselliğine dayalı dindir. Jean Bodin, *Yedilerin Konuşması* adlı eserinde tüm dinlerin doğal dinden türediği görüşündedir. “Bodin’in doğal din anlayışı, doğa ile aklın özdeşliğinden hareketle, dini doğruların akılda temellendiğini, yeryüzünde bulunan bütün dinlerin aslında doğal dinden türediğini ileri süren bir karaktere sahiptir” (Küçükalp & Cevizci, 2014: 122). O halde deizmde Tanrı meselesi de Tanrı-âlem ilişkisi de akla yapılan vurgudan dolayı rasyonel bir meseledir. Dolayısıyla deizm ile rasyonalizm arasındaki sıkı ilişkide akıl önemli bir hakikat kaynağı olarak, tek otorite kabul edilip, son sözü söyleyecek olan konumdadır.

Deizmde Tanrı’nın evreni yaratması ve tahtına çekilmesi ile insanı merkeze alan bir hümanizm kavramı karşımıza çıkacaktır. “En genel anlamıyla hümanizm, hakikatin bilinmesinde referans noktası olarak, insan aklının merkeze alınması anlamına gelir” (Küçükalp & Cevizci, 2014: 153). Dolayısıyla bu kavram modern batı düşüncesinin ilk ve temel özelliğidir. Nitekim içsel hakikat için nihai olan şey, insanın merkezi bir konumda olmasıdır. Bununla bağlantılı olarak modern zamanların ruhuna uygun olan individualizm ile bu âlemin içinde, bu âleme hükmeden tek şey modern özne kalacaktır. Aynı zamanda varlığı yeniden yaratan özne olduğu gibi Tanrı’nın boşluğunu dolduran da yine öznedir. Böyle bir Tanrı-evren kurgusunda, Tanrı’nın etkinliğinden ziyade insanın etkinliği söz konusudur. Tabir yerinde ise, Tanrı evrenin var olan bu düzenini inşa ettikten sonra köşesine çekilmiş ve etkisiz bir varlığa dönüşmüştür.

Dolayısıyla deizm, Hristiyan dogmatizmine karşı rasyonel bir din anlayışını savunan, bilimsel düşüncenin ilerlemesiyle şekillenmiş bir pozisyon olarak tarih

sahnesine çıkmıştır. Hristiyan teolojisinin otoriter yapısı, Reform hareketinin bireysel inancı öne çıkarması, Rönesans'ın hümanist felsefesi ve bilimsel devrimin mekanik evren tasarımı, deizmin felsefi ve teolojik temelini oluşturmuştur. Aydınlanma düşüncesi ise bu temelleri sistematize etmiş ve deizmi akıl, doğa ve özgür düşünceyi temel alan bir din anlayışı haline getirmiştir.

2. Deizmin Felsefi Temellendirilmesi: Metafizik ve Epistemolojik Kökenler

Deizm, tarihsel bağlamda bilimsel devrim ve Aydınlanma düşüncesi ile şekillenmiş olsa da, bu düşünce sisteminin felsefi temelleri, antik çağlardan modern döneme uzanan metafizik ve epistemolojik geleneklere dayanır. Deist Tanrı tasavvurunun merkezinde yer alan aşkın, değişmez ve müdahalesiz Tanrı fikri, hem antik ontolojilerden hem de modern epistemolojilerden izler taşır. Deizmin Tanrı tasavvurunun felsefi kökenleri, antik Yunan düşüncesine, özellikle Parmenides'e kadar uzanır. Parmenides'e göre varlık birdir, değişmezdir ve sürekli olarak aynı kalır. Değişim, çokluk ve hareket, ona göre bir yanılsamadır. Bu anlayış, Tanrı'nın evrene müdahale etmeyen, aşkın bir varlık olarak tasavvur edilmesi açısından deist düşünceye metafizik bir temel sunar. Zira, bir Tanrı'nın müdahale etmesi, onun değişime tabi olmasını gerektirir ki bu durum Parmenidesçi varlık anlayışıyla çelişir.

Parmenides'e göre varlık değişmeyen, parçalardan oluşmayan yalın 'Bir'dir. Değişme, çözülme ve bozulmayı beraberinde getireceği gibi zayıf varlığa işaret etmektedir. "Bu sebeple Parmenides'e göre varlığa gelme ve geçip gitme aldatıcıdır ve değişme denilen şey yanılsamadan ibarettir" (Küçükalp & Cevizci, 2014: 49). O halde Tanrı değişmez Bir olmak durumunda olduğu gibi, oluş ve değişme ile bozulmaya uğramayan varlıktır. Bu noktada deizm Tanrı'yı değişimden uzak tutmak gereğindedir. Nitekim Tanrı'nın değişime yakın olması, O'nun da değişimden payını almasını mümkün kılacağından, vahiy göndermek, peygamber göndermek, duaya icabet, gibi şeyler yüce varlıkta değişime neden olacaktır. Bu yüzden deizmde Tanrı evren arasındaki ilişki yaratma ile biterken Tanrı'nın değişime maruz kalmaması

garanti altına alınır. Bu bağlamda Richard Sorabji, *Matter, Space and Motion: Theories in Antiquity and Their Sequel* adlı eserinde, Parmenides'in değişim karşıtı ontolojisinin, özellikle Tanrı'nın doğasını belirlemede etkili bir metafizik model sunduğunu belirtir. Sorabji'ye göre, değişimin ilahi doğaya yakışmayacağı düşüncesi, Tanrı'nın evrene müdahale etmemesi gerektiği fikrini destekler (Sorabji, 1988: 45-50).

Deist Tanrı anlayışının bir diğer felsefi kökeni, Aristoteles'in İlk Hareket Ettirici (Prime Mover) kavramında bulunur. Aristoteles'e göre evrende hareket vardır, fakat bu hareket sonsuz bir regresle açıklanamaz; bu yüzden hareketi başlatan ama kendisi hareket etmeyen bir varlık, yani ilk hareket ettirici gereklidir. Bu varlık kendi kendine yeten, aşkın ve tamamlanmış bir gerçekliktir. Aristoteles'in hem Tanrı hem varlık anlayışının Hristiyan ve İslam düşüncesini mühim şekilde etkilediği açıktır. Bu etkilerle birlikte "Sistemi içinde ilk hareket ettiricinin sahip olduğu önemli konuma rağmen, Aristoteles'in Tanrısı'nın dinsel bir boyutu neredeyse yoktur. Dünyayı o yaratmamıştır, çünkü bu ona hiç yakışmayan değişmeyi, dünyevi bir eylemi içermektedir. Her şeyde ona yönelen bir sevgi eğilimi bulunmasına karşın, bu Tanrı, evrenin varlığına karşı kayıtsızdır, çünkü O, kendisinden daha aşağı olan hiçbir şeyi düşünemez. O kesinlikle bu dünyayı yönetmemekte, ona yol göstermemekte ve yaşamımıza hiçbir şekilde müdahale etmemektedir" (Armstrong, 1998: 60). Ancak Aristoteles'in Tanrısı, evreni yaratmaz ve onunla ilgilenmez; yalnızca kendi kendini düşünür. Bu yönüyle deist Tanrı tasavvuruna çok yakındır: evreni başlatan bir ilke ama evrenin işleyişine karışmayan bir varlık. Frederick Copleston, *A History of Philosophy* adlı eserinde, Aristoteles'in Tanrısı'nın metafiziksel konumunu, deist Tanrı ile karşılaştırılabilir bir aşkınlıkta gördüğünü belirtir (Copleston, 2003: 291-296).

Parmenides ve Aristoteles'ten yola çıktığımız bu noktalardan bakıldığında deizmin felsefi anlamda bir temellendirilmesini yapmak mümkün görünmektedir. Nitekim böyle bir temellendirme deizmin temel dinamiklerini ortaya koymaktır. O

halde deizmi bilimsel rasyonalizm, hümanizm, natüralizm, individüalizm kavramları çerçevesinde temellendirmek gerekir. “Modern batı düşüncesi doğaüstü veya ilahi temellere herhangi bir referansta bulunmayan karakteriyle yalnızca insan aklına ve bilimsel rasyonalizme bağlı bir meşruiyet mantığına sahip olması nedeniyle gelenek, din ve mitoloji gibi irrasyonel addedilen her şeyi kapı dışarı etme ideali içerisinde olmuştur. Buna bağlı olarak modern deizm, her şeyi matematiksel fiziksel yasalarla izah eden ve Tanrı’yı da söz konusu yasalara göre tanımlamaya kalkışan bilimsel rasyonalizmden; ateizm, modern hümanistik, natüralist ve materyalist felsefelerden; agnostisizm ise meşruiyetini 17. ve 18. yüzyılların, yalnızca insanın bilme imkânlarına referansla dışındaki varlık dünyasının bilinip bilinemeyeceği yönünde ortaya konulan radikal eleştirilerden aldığını söylemek mümkündür” (Karadaş, 2019: 298).

Deistlere göre Tanrı’nın evrene müdahalesi evrende bir kusurun varlığı demektir. Böylece evreni yaratan Tanrı olduğu için Tanrı’nın evrene müdahalesi tutarsızlıktır. Bu anlamda Tanrı’nın evrene müdahale etmediği mekanik bir evren anlayışının var olduğu bellidir. Bu anlayış, modern Batı düşüncesinin diğer bir ayırt edici özelliğini göstermektedir. Nitekim Descartes sürekli yeniden yaratma fikrine rağmen, mekanik bir evren görüşüyle, evrenin kendi kendine yeten bir işleyişe sahip olduğu görüşündedir. Dolayısıyla evrene müdahale etmeden yapılan bilim, bilim adamlarına güven içinde olma imkânını sunmaktadır. René Descartes (1596-1650), modern felsefenin epistemolojik devrimini başlatan önemli bir figürüdür. Descartes’ın Tanrı anlayışı, teistik bir çerçeve içinde kalmakla birlikte, mekanik evren tasarımı ve doğa yasalarına dayalı düzen fikri açısından deizme zemin hazırlamıştır. Nitekim Descartes, Tanrı’nın evreni yaratıp belirli yasalarla donattığını ve bu yasaların mekanik bir şekilde işleyebildiğini savunur. Ancak Descartes için Tanrı yalnızca yaratıcı değil, düzenleyicidir. Bu nedenle, Descartes’in tam anlamıyla deist bir Tanrı tasavvuruna sahip olmadığını söylemek mümkündür (Descartes,2007:99).

İyi ile kötüyü ayırmak için akli yeterli vasıta olarak gören Descartes, modern bilimin asıl manada başlatıcısı kabul edilir. Nitekim Kartezyen felsefenin temellerini atan Descartes bilim ve metafiziksel alanını ayırmaktadır. Dolayısıyla bu anlayışla bilim dış dünya ile ilgilenecek ve metafiziksel alanı bir kenara bırakacaktır. Aslında bu anlayış, bilimin ve dinin sınırlarını da ayırmış olmaktadır. Bu çözümleyici akıl yürütme yöntemi, Descartes'ın şüphesiz bilime en büyük katkısıdır. Daniel Garber, *Descartes Embodied* adlı eserinde, Descartes'ın mekanik doğa tasavvuru ile Tanrı'nın müdahaleci rolü arasında bir gerilim bulunduğunu, bu gerilimin deizmin gelişimine zemin hazırladığını ifade eder (Garber, 2001: 125-130).

Deizmin felsefi temellerini bulabileceğimiz bir diğer isim ise Leibniz'dir. Leibniz (1646-1716), deist Tanrı anlayışına teolojik ve metafizik bir gerekçelendirme sunmuştur. Teodise problemi (Tanrı'nın iyiliği ile dünyanın kötülüğü arasındaki ilişki), Leibniz'in Tanrı'nın evreni en iyi şekilde yaratmış olması gerektiği fikriyle çözülmeye çalışılmıştır. Ona göre, Tanrı evreni en mükemmel düzende yaratmıştır, bu yüzden Tanrı'nın sürekli müdahalesine gerek yoktur. Nicholas Jolley, *Leibniz and Locke: A Study of the New Essays on Human Understanding* adlı eserinde, Leibniz'in Tanrı'nın evrene müdahalesizliğini metafiziksel bir optimum düzen anlayışıyla temellendirdiğini ifade eder (Jolley, 1984: 145-152). Bu anlayış, deizmin Tanrı-insan-evren ilişkisindeki müdahalesizlik fikrini güçlendirir.

Bununla birlikte çağdaş felsefede ise Richard Swinburne ve Paul Davies gibi filozoflar, Tanrı'nın doğa yasalarıyla uyumlu bir yaratıcı olduğu fikrini tartışmaya açmışlardır. Swinburne, Tanrı'nın varlığını olasılık teorisi üzerinden savunan bir teist olmakla birlikte, Tanrı'nın evrene müdahalesi gerekip gerekmediği üzerine deizm-teizm sınırında tartışmalar yürütür (Swinburne, 2004: 69-70). Swinburne, düzenli bir evrenin, Tanrı'nın aralıklı mucizelerle müdahalesinden ziyade doğa yasalarıyla sürekli işlediği bir sistem olmasının rasyonel bir Tanrı fikrine daha uygun olabileceğini savunur. Bu yaklaşım, deist yorumlara açık bir tartışma alanı

yaratır. Paul Davies, *The Mind of God* adlı eserinde, evrenin rasyonel yasalarla açıklanabilir olması, Tanrı'nın doğrudan müdahalesini gerektirmeyen bir işleyişin varlığı ile ilişkilendirilir. Davies, bilimsel kozmoloji ile teolojik düşünce arasında bir köprü kurmaya çalışırken, deist bir Tanrı modeline yakınsar (Davies, 1992: 65-70).

Deizmin felsefi temellendirilmesi, antik Yunan metafiziğinden modern bilimsel kozmolojiye uzanan bir çizgide şekillenir. Parmenides'in değişmez varlık anlayışı, Aristoteles'in ilk hareket ettiricisi, Newton'un mekanik evren tasarımı ve Leibniz'in optimum düzen fikri, deist Tanrı tasavvurunun metafizik ve epistemolojik temellerini oluşturur. Descartes'ın doğa yasalarına dayalı düzen fikri ise bu süreci güçlendirmiştir. Çağdaş din felsefesi ise, Swinburne ve Davies gibi düşünürler aracılığıyla, Tanrı'nın doğa yasalarıyla uyumlu bir yaratıcı olarak tasavvur edilmesi fikrini tartışmayı sürdürmektedir. Bu tartışmalar, deizmin günümüzde hâlâ geçerli bir felsefi pozisyon olabileceğini göstermektedir.

Dolayısıyla Deizm, mucize ve vahiy kavramlarına karşı mesafelidir. Mucizeler, doğa yasalarının ihlali anlamına gelir ve evrenin düzenliliğine aykırıdır. Bir evrenin rasyonel yasalarla işlediğini kabul eden bir anlayış, bu yasaların askıya alınmasını gerektiren mucizelere yer vermez. Deizm açısından en büyük mucize, evrenin kendisidir; onun düzenli ve anlaşılabilir yapısı, Tanrı'nın varlığının en açık delilidir.

Vahiy ise, insan aklının sınırlarını aşan doğrudan bir bilgi aktarımıdır. Deizm, akli birincil bilgi kaynağı olarak görür ve doğa kitabını Tanrı'nın en güvenilir mesajı kabul eder. Eğer Tanrı, özel bir grup insana vahiy yoluyla ayrıcalıklı bilgi aktarsaydı, bu durum, insan aklının kendi başına doğruyu bulma kapasitesini gölgelerdi. Bu nedenle, vahiy yoluyla gelen bilgilerin reddedilmesi, insanın entelektüel bağımsızlığının korunması olarak anlaşılır. İnsanın ahlaki ve kozmik gerçeğe ulaşmasının yolu, doğayı gözlemlemek ve aklını kullanmaktan geçer.

Bu anlayış, bilgi ve inanç arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlar. İnanç, vahiyden değil, gözlem ve akıl yürütmeden kaynaklanır. Tanrı'nın bilinmezliği, onun tam

anlamıyla kavranamayacağı anlamına gelir, fakat doğanın düzeni ve ahlaki yasa üzerinden Tanrı hakkında çıkarımlar yapılabilir. Bu noktada deizm, akılcı bir mistisizm geliştirir: Tanrı'nın varlığı akılla bilinebilir, ama öz doğası akı aşar. Bu, hem rasyonel bir Tanrı anlayışı sunar, hem de Tanrı'nın aşkınlığını korur.

Elbette burada bilimsel gelişmelerin de etkisini göz ardı etmemek gerekmektedir. Her ne kadar yukarıda kısa bir şekilde değinmiş olsak da çağdaş düşüncede de bu mesele hala tartışılmaktadır. Bilindiği gibi, “Bilim, gözlem yoluyla, gözleme dayanan düşünce yoluyla, evrendeki tek tek olguları, bu olguları birbirine bağlayan yasaları bulmaya, böylece gelecekteki olayların da önceden bilinmelerini sağlamaya çalışmaktır” (Russell, 1997: 12). Buradan hareketle Deizm, Batıda 17. ve 18. yüzyıllarda, temelde din-bilim çatışmasını bir çözüme kavuşturmak için çıkmış felsefi ve dini bir harekettir. Bu hareket ile deizmin bulduğu çözüm, bilimin önünü açtığı gibi dinin aleyhindedir. Nitekim bilim “olgusal dünyayı açıklama ve betimlemeye çalışan bir etkinlik” (Yıldırım, 1997: 11) olduğu için deizm ile birlikte aklın ön plana çıkması da ampirik dünyanın araştırılmasının önünü açmaktadır. Bu bağlamda Kopernik, Bruno, Bacon, Descartes ve Kepler bilim-din çatışmasında baskıcı dinsel düşünceye karşı çıkan Rönesans'ın önemli kişileridir. Bunun yanında modern bilimin kurucusu sayılan Galileo gerek astronomi ve gerekse de fizik alanında önemi yadsınamaz bir düşünürdür. “Zira Galileo, deneysel yöntemi kurmanın yanı sıra, deneysel matematiksel analizi birleştirmiş olmasıyla, deneysel fizik ve modern mekaniğin de kurucusu kabul edilir” (Küçükalp & Cevizci, 2014: 129). Böylece Galileo'nun önemi deney sonuçlarını matematiksel olarak ifade etmesinde kaynaklanmaktadır. Galileo aynı zamanda, deneyin bilimdeki yeri ile rolünü en kesin biçimde anlamış adam, ilklerden biri gibi görünür (Koyré, 2002: 65). Nitekim özellikle fizik alanındaki düşünceleri ile bilim dünyasını oldukça etkileyen Aristo'nun görüşleri Galileo'ya kadar doğru olarak kabul edilmiştir. Böylece Galileo bu düşünceleri ile Hristiyan teolojisini zora sokan gelişmeleri ortaya atan düşünürdür.

Deizmin akılcılığı ön plana çıkarması ve deneyin de bilimsel faaliyetler üzerindeki etkisinin açıkça görülmesiyle Hristiyanlığın dogmatik düşüncelerinden uzaklaşma hızlanmıştır. “Francis Bacon, 1561-1626, bilimin tarihsel öneminin ve onun insanlığın yaşamındaki rolünün bilincine varan ilk kişilerden biridir” (Mason, 2013: 125). “Deneysel metot ve modern bilimin yaratıcısı” (Weber, 1998: 208) kabul edilen Bacon ile dinsel düşünce kuşku altına girmiş ve sarsılmalar yaşamıştır. Bu anlamda Bacon’dan beri bilimin amacı, bilgiyi doğaya hükmetmek ve onu denetim altına almaktır. “Bacon’a göre, fizik dünya insandan bağımsız ve insan tarafından dönüştürülebilecek bir varlık alanını oluşturur. Bunun için yapılması gereken şey, öncelikli olarak fizik dünyaya hâkim olan mekanik ve matematiksel yasalılığı keşfetmek, daha sonra elde edilen bilgi dolayısıyla doğayı insanın hizmet ve kontrolüne sunmaktır” Küçükalp & Cevizci, 2014: 135).

Bununla birlikte Nicolous Copernicus kendisinden önceki Batlamyus’un jeosentrik evren anlayışını yıkan ve heliosentrik evren anlayışını başlatan kişidir. “Modern bilim düşüncesinin doğuşunu sağlayacak olan tarihsel süreç izlendiğinde kaşımıza çıkan ilk şahıs Copernicus’tur” (Küçükalp & Cevizci, 2014: 127). Bu anlamda Copernicus tarafından ortaya konulan ve Galileo tarafından ispatlanan heliosentrik evren anlayışı din ile bilim arasındaki ilk kırılmalardan biridir. Kilisenin dünyanın hareketsiz bir durumda olduğu düşüncelerine rağmen bu anlayışla dünyanın merkezinde insan olduğu görüşü hâkim bir anlayıştır. Dolayısıyla Copernicus’un heliosentrik evren modeli kilise tarafından bir savaş sebebidir. Nitekim insan dünyada yaşadığı için aynı zamanda evrenin merkezidir.

Deizm, tarihsel olarak din ile bilim arasındaki çatışmayı aşma girişimi olarak da görülmüştür. Brooke, deizmin din-bilim ilişkisini yeni bir zemine oturttuğunu, Tanrı’yı yaratıcı bir ilke olarak kabul ederken, bilimsel açıklamalara müdahale etmeyen bir Tanrı tasavvurunu benimsediğini ifade eder (Brooke, 1991: 77). Bu, mucizelere ve vahiy temelli açıklamalara dayanmayan, doğa yasalarıyla uyumlu bir din anlayışı sunar. Deizm bu bağlamda bilimsel açıklamalar ile dini inançların

alanlarını net bir şekilde ayırır. Tanrı doğa yasalarını koymuş ve evrenin işleyişine müdahale etmemektedir. Bu anlayış, mucizelere dayalı teistik din anlayışlarıyla bilim arasında yaşanan çatışmaları asgariye indirir. Ruse ise, deist anlayışın, evrim teorisi gibi bilimsel açıklamalarla teistik inanç arasındaki gerilimleri yumuşatabileceğini savunur (Ruse, 2001: 32). Ona göre Tanrı'nın evrene müdahale etmediği bir inanç sistemi, bilimsel açıklamalarla daha az çatışır.

Buradan hareketle diyebiliriz ki, deizm, bilimsel devrimle uyumlu bir din anlayışı sunması bakımından güçlüdür. Rasyonalist epistemolojiyi ve doğa yasalarıyla işleyen bir evren tasarımını benimseyerek, bilimsel düşünceyle çatışmayan bir Tanrı inancı geliştirir. Mekanik evren modeli, rasyonalizm ve doğa yasalarına dayalı bir kozmoloji, deist Tanrı tasavvurunu besleyen temel unsurlardır. Bu anlayış, bilimsel yöntemle çatışmayan bir Tanrı inancını sürdürürken, mucizelere, vahiylerle ve dogmalara gerek duymaz. Dolayısıyla deizm, din-bilim ilişkisi açısından uzlaştırmacı bir pozisyon sunarken, inanç pratiği ve teolojik derinlik açısından eleştirilere de açıktır.

Sonuç

Deizm, din felsefesinde yalnızca bir teolojik pozisyon olarak değil, aynı zamanda metafizik, epistemoloji ve etik alanlarında derin etkiler yaratmış bir düşünce sistemi olarak öne çıkar. Bu yaklaşım, Tanrı'nın varlığını aklın rehberliğinde temellendirirken, vahiy, mucize, dogma gibi unsurları reddederek, dini inancın bireysel akıl ve doğa gözlemiyle kurulabileceğini ileri sürer. Deizmin bu özelliği, onu teizmden ayırdığı gibi, ateizm ve agnostisizmle sınırlarını netleştirmeye ihtiyaç duyar. Zira deizm, Tanrı'nın varlığını onaylar fakat insan yaşamına müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışını benimser; bu yönüyle ateizmin Tanrı inancını reddeden, agnostisizmin ise Tanrı'nın bilinemezliğini savunan çizgisinden farklılaşır. Bu farkların netleştirilmesi, deizmin felsefi meşruiyetini ve pozisyonunun özgüllüğünü anlamada kritiktir.

Bu çerçevede deizm, bilimle din arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlayan bir sistem olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Kopernik'in heliosentrik evren modeli, Galileo'nun deneysel fiziği, Newton'un mekanik kozmosu, Tanrı'nın evreni doğa yasalarıyla uyumlu biçimde kurduğunu, fakat bu sürece sürekli müdahale etmediğini gösteren bir epistemik zemin sunmuştur. Deizm, bu bağlamda bilimsel düşünceyle uyumlu bir Tanrı tasavvuru geliştirmiş, mucize ve vahiy gibi öğeleri rasyonel dünya görüşüyle çelişik gördüğü için dışlamıştır. Bu yaklaşım, Hristiyanlığın dogmatik yapısına karşı bir reaksiyon olarak da işlev görmüş; kilise otoritesine, aracı kurumlara ve teolojik tahakküme karşı aklın özerkliğini savunmuştur.

Bununla birlikte, deizmin sunduğu bu akılcı çerçeve, etik ve metafizik alanlarda çeşitli sorunlar da barındırır. Öncelikle, Tanrı'nın müdahalesizliği, insan özgürlüğünün garantisi olarak sunulurken, ahlaki rehberliğin salt akıl ve doğadan çıkarılabileceği iddiası, etik çoğulculuk ve kültürel görelilik gibi problemleri gündeme getirir. Kantçı ahlak, bu anlamda deist etik anlayışına yakınlık gösterse de, dini motivasyonla etik arasında bağ kuran sistemler (örneğin teistik ahlak teorileri) karşısında zayıf bir normatif temel oluşturabilir. Doğal hukuk anlayışıyla bağlantılar güçlendirilmiş olsa da, evrensel bir ahlak yasasının türetilmesi, kültürel çeşitlilik ve ahlaki anlaşmazlıklar karşısında sorgulanabilir bir iddia olarak kalır.

Diğer yandan, kötülük problemi karşısında deizm, Tanrı'nın ilgisizliği ile insan özgürlüğünü bağdaştırma çabasıyla öne çıkar. Teistik dinlerin, Tanrı'nın iyi ve müdahil olduğunu savunmasına karşın, deizm, Tanrı'nın sessizliğini bir özgürlük alanı olarak tanımlar. Ancak bu sessizlik, bazı eleştirmenlerce ilgisizlik ya da anlamsızlık olarak yorumlanabilir. Özellikle teistik inançların sunduğu anlam ve umut vaat eden bir Tanrı figürü, deist Tanrı tasavvurunda soğuk ve uzak bir güç haline gelebilir. Bu durum, teodise tartışmalarında, deizmin Tanrı'nın ahlaki doğasıyla ilgili belirsizlikler barındırmasına yol açar.

Makale boyunca bilimsel devrimle birlikte yükselen mekanik evren anlayışının, Tanrı'nın sürekli müdahalesine ihtiyaç duymayan bir kozmolojiyle nasıl örtüştüğü başarılı biçimde ele alınmış, ancak çağdaş bilim ve din felsefesi tartışmalarıyla yeterince ilişkilendirilmemiştir. Özellikle modern kozmoloji, biyolojik evrim, kuantum fiziği gibi alanlarda, Tanrı'nın varlığını ya da müdahalesizliğini savunan daha güncel tartışmalara yer verilmesi, metni günümüz akademik tartışmalarıyla buluşturacak bir zemin yaratabilirdi. Örneğin Stephen Hawking, Sean Carroll, Lawrence Krauss gibi çağdaş fizikçilerin Tanrı'ya gerek olup olmadığına dair argümanları, deist pozisyonun güncelliğini sınamak açısından önemli bir katkı sağlayabilirdi.

Bunun yanı sıra, bilimsel yöntem ve epistemolojik temeller daha derinlemesine işlenebilirdi. Popper'ın yanlışlanabilirlik ilkesi, Kuhn'un paradigma değişimi teorisi, Lakatos'un araştırma programları anlayışı, bilimsel bilginin doğasını ve sınırlarını tartışmaya açar. Bu bakış açıları, deist epistemolojinin bilimsel bilgiye dayalı temellendirmesini daha sağlam bir zemin üzerinde tartışmaya açabilirdi. Bilim ve inanç arasındaki ilişkiyi salt tarihsel bir çatışma olarak görmek yerine, epistemolojik yöntemlerin uyumuna dayalı bir ilişki biçiminde yeniden inşa etmek mümkün olurdu.

Sonuç olarak, bu çalışma deizmin temel ilkelerini, bilimle kurduğu ilişkiyi, felsefi kökenlerini ve tarihsel gelişimini detaylı bir biçimde ele alırken, çağdaş tartışmalara entegre olma ve etik, teodise, epistemoloji alanlarında derinlik kazanma açısından geliştirmeye açıktır. Deizm, bilimle uyumlu bir Tanrı inancı sunarken, insanın ahlaki ve metafizik ihtiyaçlarına nasıl cevap vereceği sorusunda sorgulanmaya devam eden bir pozisyon olarak varlığını sürdürmektedir. İlerleyen çalışmalar, çağdaş felsefi ve bilimsel gelişmelerle bu pozisyonu daha da zenginleştirme potansiyeline sahiptir

A Philosophical Examination On Deism

Summary

Tuğsat Güzeloğlu

Asst. Professor

Bursa Uludağ University, Faculty of Theology, Bursa, TR

ORCID: 0000-0002-5004-7494

tugsatg@uludag.edu.tr

Muhammed Usame Karadeniz

Research Assistant

Aydın Adnan Menderes University, Faculty of Theology, Aydın, TR

ORCID: 0000-0002-8288-0317

m.usame.karadeniz@adu.edu.tr.

Introduction

It is possible to talk about many factors in the emergence of deism, which is a concept of God who created the universe but did not intervene in it later. It is possible to talk about many factors in the emergence of deism, which is a concept of God who created the universe but did not intervene in it later. In its most general sense, it can be said that it offers a middle ground between theism and atheism. The fact that God sets the universe like a clock and does not intervene in it forms the basis of the deist understanding. The main principles of deism can be summarized as follows: 1) God is only the first cause in the creation of the universe. 2) God, who created the universe, established immutable laws that govern the universe. 3) God is not intertwined with the universe, on the contrary, he is a transcendent being who does not intervene in the universe" (Cevizci, 2002: 28). In this understanding, since epistemologically knowledge is based on reason and observation, there is no need for revelation. Morality is also related to reason and is not dependent on religion. The universe operates with natural laws and there is no room for miracles. In this case, in this understanding, which rejects the view of revelation revealed by God and only emphasizes the role of reason, there is no need for heaven, hell or prophets. Therefore, this study examines what deism is and a philosophical study of deism has been carried out by examining the historical background that caused the emergence of deism in order to determine the basic elements that were effective in the emergence of deism.

Historical Background:

It would not be right to reduce the historical background of this understanding to a single factor or period. Indeed, many factors can be mentioned that contributed to the emergence and development of deism historically. In this sense, this study In this study, it is aimed to address the emergence of deism, especially in the context of Christian Theology, Renaissance, Reformation and Enlightenment, and thus the foundations of the philosophical examination of deism are presented in the context of these historical backgrounds. First of all, it can be said that Christian theology is at the forefront of the factors that caused deism. In this sense, deism is a reaction against the concept of God and religion put forward by the

Christian faith. “The fact that the medieval church doctrine could not establish a balance between the world and the hereafter, that man came to the world guilty and was punished for this crime, that Christian clergymen imposed on people that salvation could be achieved as long as they stayed away from worldly blessings, the endless disagreements and disputes between Christian schools and clergymen, and their advocacy of views that would form the basis for the conflict between religion and science were effective in deism’s gaining supporters” (Çoşkun, 2017: 41). Another important historical process affecting the development of deism is the Renaissance and Reformation movements. Especially the concepts and movements that emerged during the Renaissance, the development of deism It is of great importance in terms of. It is clear that modern scientific thought, especially with the Newtonian universe concept, strengthened the deist understanding in the context that the Renaissance period formed the basis. It can be said that deism, which is philosophically related to rationalism, gained strength especially with the Enlightenment period and even its main philosophical background is this period. “In parallel with the privileged position that the Enlightenment attributed to human reason, many traditional things, especially God, religion and myth, were excluded by being deemed irrational” (Küçükalp, 2012: 500-513).

Deism from a Philosophical Perspective:

The idea of a transcendent, unchanging God, which is at the center of the deist conception of God, bears traces from both ancient ontologies and modern epistemologies. In the context of conceiving God as a transcendent being who does not intervene in the universe, Parmenides’ view that ‘being’ is one, unchanging, because change, multiplicity and movement are illusions is important in terms of providing a metaphysical basis for deism. Indeed, since God’s proximity to change will enable Him to receive His share of change, things such as revelation, prophet, prayer will cause change in ‘being’. Therefore, in deism, the relationship between God and the universe ends with creation and God is prevented from being subject to change. Although it is possible to go back to Parmenides historically, basing deism within the framework of the concepts of scientific rationalism, humanism, naturalism and individualism enriches a philosophical perspective. For example, Descartes, who initiated the epistemological revolution of modern philosophy, argues that God created the universe and equipped it with certain laws and that these laws can operate mechanically. However, for Descartes, God is not only a creator, but also a regulator. (Descartes, 2007:99). Ultimately, Parmenides’ understanding of immutable ‘being’, Aristotle’s first mover, Newton’s mechanical universe design and Leibniz’s idea of optimum order form the metaphysical and epistemological foundations of the deist conception of God. Descartes’ idea of order based on natural laws strengthened this process. Contemporary philosophy of religion, on the other hand, continues to discuss the idea of God being conceived as a creator in harmony with natural laws through thinkers such as Swinburne and Davies. These discussions show that deism can still be a valid philosophical position today.

Conclusion

Deism, which bases the existence of God on the guidance of reason while rejecting elements such as revelation, miracles, and dogmas, emerges as a system that redefines the relationship between science and religion. When viewed from these perspectives, deism is strong in terms of offering a religious understanding that is compatible with the scientific revolution. By adopting rationalist epistemology and a universe design that operates with the laws of nature, it develops a belief in God that does not conflict with scientific thought. The mechanical universe model, rationalism, and a cosmology based on the laws of nature

are the basic elements that feed the deist conception of God. This understanding, while maintaining a belief in God that does not conflict with the scientific method, does not require miracles, revelations, and dogmas. Therefore, while deism offers a conciliatory position in terms of the religion-science relationship, it is also open to criticism in terms of belief practice and theological depth. The rational framework offered by deism also contains various problems in the areas of ethics and metaphysics. First of all, while God's non-intervention is presented as a guarantee of human freedom, the claim that moral guidance can be derived solely from reason and nature raises problems such as ethical pluralism and cultural relativism.

KAYNAKÇA | REFERENCES

- Armstrong, K. (1998). *Tanrı'nın Tarihi* (çev. O. Özel vd.). Ankara: Ayraç Yayınları.
- Aydın, M. (1990). *Din Felsefesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Brooke, J. H. (1991). *Science and Religion: Some Historical Perspectives*. Cambridge: University Press.
- Cevizci, A. (2002). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Cevizci, A. (2007). *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*. Bursa: Asa Kitabevi.
- Copleston, F. (2003). *A History of Philosophy*. (Vol. I) London: Continuum.
- Coşkun, İ. (2017). Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları. *Uluslararası Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. (ed. Vecihi Sönmez vd., ss. 41-70). Van: Ensar Neşriyat.
- Davies, P. (1992). *The Mind of God*. London: Penguin Books.
- Descartes, R. (2007). *Felsefenin İlkeleri*, (çev. M. Akın). İstanbul: Say Yayınları.
- Diarmid, M. (2004). *The Reformation: A History*. New York: Penguin Books.
- Dorman, E. (2017). Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi. *Uluslararası Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. (Ed. Vecihi Sönmez vd., ss. 217-242). Van: Ensar Neşriyat.
- Düzgün, Ş. A. (2017). Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin. *Uluslararası Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. (Ed. Vecihi Sönmez vd., ss. 3-13). Van: Ensar Neşriyat.
- Garber, D. (2001). *Descartes Embodied: Reading Cartesian Philosophy Through Cartesian Science*. Cambridge: University Press.
- Gay, P. (1995). *The Enlightenment: An Interpretation*. New York: W.W. Norton.
- Jolley, N. (1984). *Leibniz and Locke: A Study of the New Essays on Human Understanding*. Oxford: Oxford University Press.
- Karadaş C. (ed.) (2019). *İnanç Konusunda Bilinmesi Gereken 88 soru*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Koyré, A. (1997). *From the Closed World to the Infinite Universe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Koyré, A. (2002). *Bilim Tarihi Yazıları* (çev. K. Dinçer). Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- Kristeller, P. O. (1979). *Renaissance Thought and its Sources*. New York: Columbia University Press.

Küçükalp, K. & Cevizci, A. (2014). *Batı Düşüncesi Felsefi Temeller*. İstanbul: İsam Yayınları.

Küçükalp, K. (2012). Modern Bilim ve Tekniğe Yönelik Değerlendirmeleri Bağlamında Heidegger'in Modernizm Eleştirisi. *Hece: Medeniyet Özel Sayısı* 16/186-187-188, 500-513.

Mason, S. (2013). *Bilimler Tarihi*. (çev. U. Daybelge). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Paine, T. (1794). *The Age of Reason*. New York: Citadel Press.

Ruse, M. (2001). *Can a Darwinian be a Christian?*. Cambridge: Cambridge University Press.

Russell, B. (1997). *Din ile Bilim*. (çev. A. Göktürk). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Sorabji, R. (1988). *Matter, Space, and Motion: Theories in Antiquity and Their Sequel*. New York: Cornell University Press.

Swinburne, R. (2004). *The Existence of God*. Oxford: Clarendon Press.

Weber, A. (1998). *Felsefe Tarihi*. (çev. V. Eralp). İstanbul: Sosyal Yayınları.

Westfall, R. (1993). *The Life of Isaac Newton*. Cambridge: Cambridge University Press.

Yıldırım, C. (1997). *Bilimsel Düşünme Yöntemi*. Ankara: Bilgi Yayınları.